ԾԻՍԱԿԱՆ ԱՆՈԹՆԵՐ ՏԱՎՈՒՇ ԱՄՐՈՑԻՑ

Տիգրան Ալեքսանյան
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ tigranalexanyan@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-9971-1651

Հարություն Բադալյան
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ badalyanh@mail.ru
ORCID: 0009-0001-5421-6750

Արտակ Հախվերդյան
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ architecart25@gmail.com
ORCID: 0009-0007-2278-209X
Հոդվածը ներկայացվել է 22.07.2023, գրախոսվել է 24.07.2023, ընդունվել է տպագրության 11.12.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.3-297

Ներածություն

Տավուշ ամրոցը Բերդի տարածաշրջանի կարևոր միջնադարյան ամրություններից է: Գտնվում է շրջկենտրոն Բերդ քաղաքի հարավարևելյան մասում՝ ժայռոտ լեռան գագաթին: Շրջանի մյուս ամրոցների շարքում հուշարձանն առանձնանում է իր չափերով և համեմատաբար լավ պահպանվածությամբ:

Ամրոցի վերականգնման, ամրակայման և տարածքի բարեկարգման նպատակով 2020-2022 թթ. հուշարձանի տարածքում կատարվել են հնագիտական պեղումներ (արշ. ղեկավար՝ Տ. Ալեքսանյան, հնագետ՝ Հ. Բադալյան, ճարտարապետ՝ Ա. Հախվերդյան), որոնց շնորհիվ հայտնաբերվել են հնավայրի թվագրությանը, շինարարական փուլերին և մի շարք այլ հարցերին վերաբերող արժեքավոր նյութեր[1]: Այս հոդվածը Տավուշ ամրոցի միջնաբերդից հայտնաբերված վաղ շրջանի գտածոների ուսումնասիրության մասին է, որը կարևոր տվյալներ է հաղորդում հուշարձանի վաղագույն շերտերի հետազոտման համար:

Տավուշ ամրոցի կառուցման թվականը հայտնի չէ: Հուշարձանի ժամանակագրական սահմանները հստակեցնելուն մեծապես օգնում են մատենագրական առատ տվյալները: Ըստ այդմ՝ հուշարձանը թվագրվում է X-XIII դա-

[1] Պեղումների նախնական արդյունքների մասին մանրամասն տե՛ս Ալեքսանյան, Բադալյան, 2021, 113-127:

րերով, հիշատակվում է Աշոտ Երկաթի (914-928) գահակալության տարիներից մինչև մոնղոլական արշավանքները, որոնց հետևանքով այն ավերվել և լքվել է: Այս իրողությունը հաստատվում է նաև հնագիտական ուսումնասիրություններով և հայտնաբերված մեծաքանակ և բազմապիսի գտածոների քննությամբ: Սակայն 2021 թ. պեղումների ընթացքում միջնաբերդի տարբեր հատվածներից և գլխավորապես արևմտյան հատվածում կառուցված դիտակետ-աշտարակից (նկ. 1, 2) հայտնաբերվել են Ք.ա. VII-VI դդ. թվագրվող կենդանակերպ անոթների մասեր, վանակատե գործիքներ, որոնց առկայությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ ամրոցի տարածքն օգտագործվել է նաև ավելի վաղ շրջանում:

Նկ. 1. Միջնաբերդի ընդհանուր տեսքը հյուսիսից (լուս.՝ Լ. Մկրտչյանի)

Նկ. 2. Միջնաբերդի արևմտյան մասում կառուցված դիտաշտարակը (լուս.՝ Լ. Մկրտչյանի)

Նախկինում դիտաշտարակը վերակառուցվել է: Ներսույթը փակվել է հողե լիցքով, իսկ գագաթը հարթեցվել է, որի հետևանքով այն վերածվել է հոծ կառույցի: Ենթադրելի է, որ լցված հողի հետ խառնվել են նաև հիշյալ գտածոները, քանզի դրանք գտնվել են տարբեր խորություններից, անկանոն ձևով, միջնադարյան խեցեղենի հետ:

Խեցեղեն գտածոները

Հայտնաբերված խեցեղենի բեկորների մեջ առանձնանում են երեք անոթների մասեր, որոնցից պահպանվել են վերին հատվածները: Դրանցից առաջինն ունի արջանման հորինվածք, որից պահպանվել է վերին հատվածն ամբողջությամբ (աղ. 1, նկ. 1): Ունի գորշադարչնագույն, փայլեցրած մակերես, վզիկը կտրվածքում շրջանաձև է, վերին հատվածում՝ օվալաձև, իսկ շուրթը՝ երեքնուկաձև ավարտվող: Շրթին երկու կողմերից հպված են զույգ թռչունների ֆիգուրներ՝ կտուցների և աչքերի պատկերմամբ: Դեպի վեր ուղղված ծորակը հիշեցնում է կենդանու դունչ, որի աչքերը թռչունների պատկերների և ծորակի միջև են: Ներկայացվող անոթի բռնակը ծորակի հակառակ կողմում է՝ կենդանու թաթի ոճավորմամբ, որի հարթ մակերեսին առկա է շրջանաձև յոթ ակոս: Այս ինքնատիպ անոթի իրանը և հատակը չեն պահպանվել: Սակայն, մեր ենթադրությամբ, հայտնաբերված բեկորներից մեկը պատկանում է հիշյալ կավանոթին: Այն նույնպես ունի գորշադարչնագույն, փայլեցրած մակերես, որի վրա առկա է խաղողի ողկույզի նմանվող զարդանախշ (աղ. 2, նկ. 4):

Երկրորդ անոթը չափերով ավելի մեծ է: Ունի սև, փայլեցրած մակերես, կտրվածքում՝ շրջանաձև վզիկ, երեքնուկաձև շուրթ, որի երկու կողմում եղել են (մասամբ պահպանված) կենդանու ականջների նմանվող ելուստներ:

Ելուստներից մեկ վրա առկա է աչքի նմանվող շրջանաձև ռելիեֆ զարդ: Անոթի ծորակը կտրվածքում շրջանաձև է, պահպանվել է ամբողջությամբ: Կտրվածքում շրջանաձև է նաև անոթի բռնակը, որը պահպանվել է մասամբ. սկսվում է անոթի շրթի տակից և ավարտվում իրանի վրա: Անոթի մակերեսին՝ ծորակի և վզի հատվածում, առկա են ուղղահայաց և հորիզոնական վերադիր զարդագոտիներ (աղ. 1, նկ. 2):

Երրորդ անոթը չափերով և տեսքով բավական նման է երկրորդին: Ունի սև փայլեցրած, անզարդ մակերես, խողովակաձև, երկար վիզ և ուղիղ ավարտվող շուրթ: Կտրվածքում շրջանաձև ծորակի հիմնական մասը կոտրված է: Չի պահպանվել նաև բռնակը: Անոթի ծորակի վրա թերի պահպանվել են կենդանու ականջներ հիշեցնող ելուստներ (աղ. 1, նկ. 3):

Վերոնշյալ գտածոներից բացի, նույն հատվածից հայտնաբերվել են նաև համաժամանակյա այլ անոթների բեկորներ: Դրանցից առանձնապես նշելի է գորշ, փայլեցրած մակերեսով սափորի շրթնամասը, որն ունի խողովակաձև,

երկար վիզ, շրթի տակից սկսվող և իրանին ավարտվող կանթ, որի վրա պահպանվել է վեր ցցված ելուստ (աղ. 2, նկ. 1): Բեկորների մեջ առկա են նաև սև փայլեցրած, անզարդ մակերեսներով սափորի և քրեղանի շրթեր, որոնց վրա արվել են կոճականման, շրջանաձև, ռելիեֆ, ալիքաձև և այլ զարդանախշեր: Հետաքրքիր է նաև աղյուսագույն փոքր բեկորը, որը ներկայացնում է անոթի շրթի մի հատվածը և շրթին հպված ելուստը: Վերջինիս երկու կողմում պահպանվել են կենդանու աչքերի նմանվող վերադիր հավելումներ, որից բխում է, որ այն ևս ծիսական անոթի մաս է (աղ. 2, նկ. 2):

Աղ. 1. Կենդանակերպ անոթների մասեր

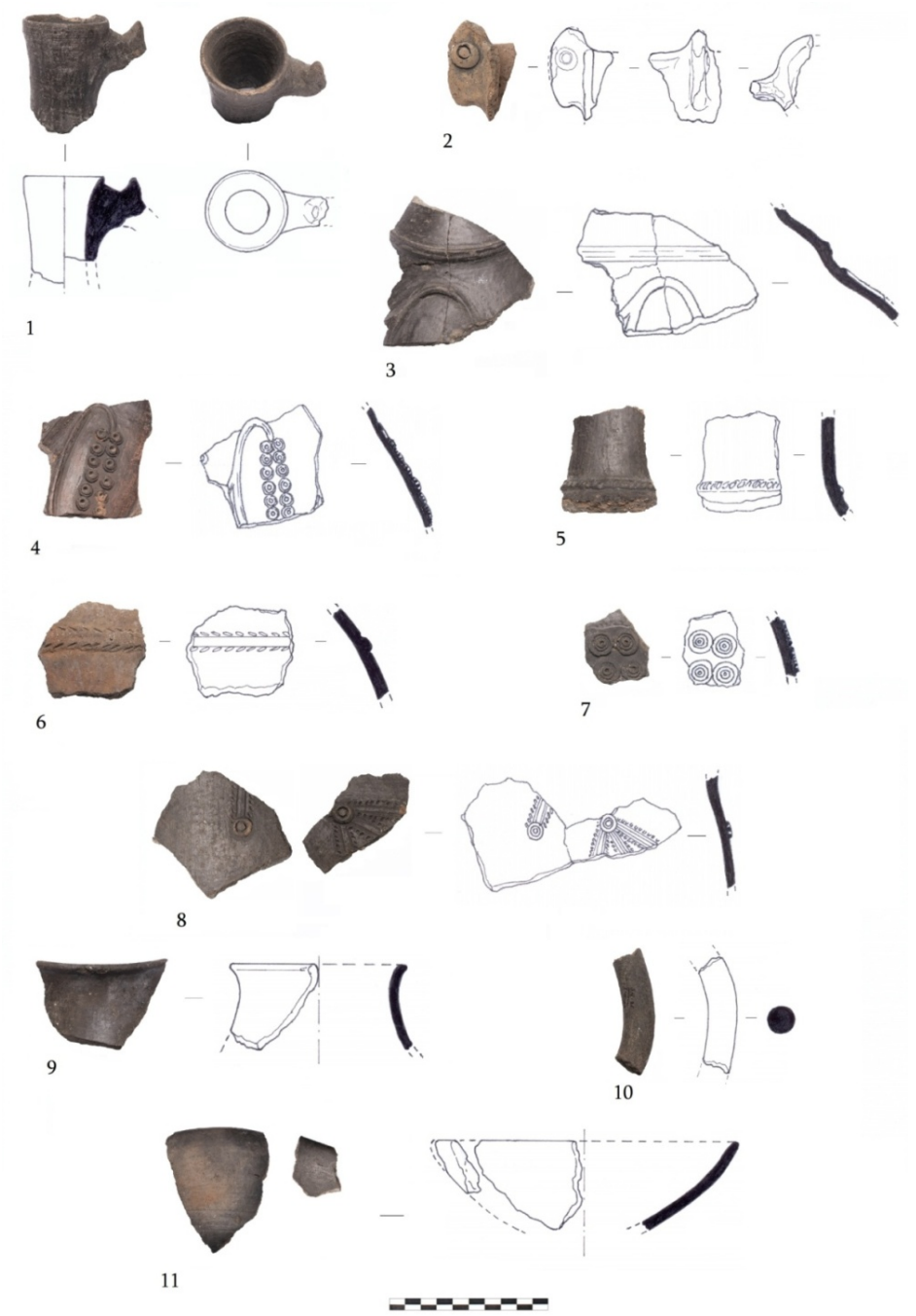

Աղ. 2. Անոթների բեկորներ

Ներկայացված խեցեղենի համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հեղման ծիսական անոթներ են և թվագրվում են Ք.ա. VII-VI դդ.: Նմանօրինակ անոթներ հայտնի են ինչպես Հայաստանի, այնպես և հարևան երկրների հնավայրերի պեղումներից: Առաջին անոթին ձևով ամենամոտը Սիսիանի Ախլաթյան գյուղի մերձակայքում՝ Դոլայի կոչվող տարածքում, 1952 թ. բացված դամբարանից է: Վերջինից նույնպես պահպանվել է վերին հատվածը, որի ծորակը արջի դունչ է հիշեցնում: Դամբարանի գտածոները թվագրվում են Ք.ա. VII-VI դդ.[2]:

Հայտնաբերված նյութերի հետ զուգահեռներ նկատելի են նաև Խրթանոցից, Երևանից[3], Վերիշենից, Ագարակից[4], Մուսիեյից[5], Մինգեչաուրից[6] և մի շարք այլ հուշարձաններից[7] հայտնաբերված նյութերում: Թեև դրանք ձևով տարբեր են և ոճավորված են այլ կենդանիների տեսքով (ձի, եղջերու, ցուլ, այծ, բադ, կարապ և այլն), այնուամենայնիվ ունեն գործառութային, ձևաբանական և ժամանակագրական ընդհանրություններ: Դրանցից ամբողջական օրինակներն ունեն շեփորաձև վիզ, շրթից սկսվող և իրանին ավարտվող փոքր կանթ, կենդանաձև իրան, ոճավորված ծորակ, իսկ հակառակ կողմում՝ պոչանման ելուստ:

Համաժամանակյա հուշարձանների պեղումներից հայտնի են նաև կենդանակերպ անոթների ոտքերով օրինակներ: Դրանք հայտնաբերվել են Արցախից (Վարանդա), Վրաստանից (Թբիլիսի), Իրանից (Հասանլու, Սիալկա, Խուրվին) և այլ վայրերից[8]:

Նշենք նաև, որ կենդանակերպ անոթների գործածումը շարունակվել է նաև հելլենիստական ժամանակաշրջանում: Արտաշատի, Արենիի և Արմավիրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են արջի, ոչխարի ամբողջական անոթներ և բեկորներ, որոնք ևս ծառայել են նույն նպատակին[9]:

Վանակատե գտածոներ

Տավուշ ամրոցից հայտնաբերված վաղ շրջանի նյութերի շարքում կան նաև վանակատե գտածոներ: Դրանք հայտնաբերվել են նույն հատվածից և նույն իրավիճակում, որոնց ուսումնասիրության արդյունքները համակարգված ներկայացնում ենք ստորև[10].

---

[2] Հասրաթյան 1985, 173, աղ. XVII, Կարապետյան 2001, 44:

[3] Мартиросян 1964, 379, таб. XXVIII 8.

[4] Аветисян 2003, 56, Հոբոսյան, Գասպարյան և այլք 2021, նկ. 198:

[5] De Morgan 1889, 155, im. 169.

[6] Казиев 1949, 8, Асланов и др. 1959, 107, таб. XLII 1.

[7] Xnkikyan 2002, tab. LXXXIII, Խնկիկյան 1988, 238-239, աղ. II, Գնունի 2006, 216, նկ. 4, Սիմոնյան և այլք 2007, 19-21, Հարությունյան և այլք 2005, աղ. 65-69, Казиев 1960, таб. XXX:

[8] Погребова 1977, 96.

[9] Тирацян 1988, 122-123. Тер-Мартиросов 1997, 2-6.

[10] Մասնագիտական ուսումնասիրությունն կատարել է ՀԱԻ վաղ հնագիտության բաժնի գիտաշխատող Ա. Պետրոսյանը, որին հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը:

	№1	№2	№3	№4
Նյութը	սև վանակատ	սև վանակատ	թափանցիկ վանակատ	թափանցիկ վանակատ
Կատարման տեխնիկան	կոպիտ ջարդիչով, ուղղակի հարվածի միջոցով	կոպիտ ջարդիչով, ուղղակի հարվածի միջոցով	ուղղակի հարվածի միջոցով	ուղղակի հարվածի միջոցով
Առարկաների տիպը	քերթիչ բեկորի վրա	միջուկ	միջուկ բեկորի վրա	փոսիկավոր գործիք շեղբի վրա
Պահպանվածությունը	ամբողջական, առանց պատինայի	ամբողջական	ամբողջական, բնական մակերևույթի առկայություն	հատված
Եզրեր	երկեզր	երկեզր	երկեզր	երկեզր
Չափերը (երկ., լայն., հաստ., մմ)	35,82x32,31x9,71	40.01x55.57x21.38	28.37x39.3x12.33,	30.08x24.55x6.75
Հարվածի հրապարակը	թեք, անհարթ	երկհրապարակ, երկթեք, անհարթ	սուր	թեք, անհարթ
Հարվածի կոնը	առկա է, ուրվագծված	-	-	առկա է, փոքր
Հարվածի կետը	առկա է	-	-	առկա է
Պարուրագծերը	առկա են	-	-	առկա են
Նկարագրություն	կոպիտ ջարդիչով նախնական հումքից առանձնացված բեկորի վրա առկա են նախորդ, անկանոն հանույթների հետքերը	երկթեք հրապարակով, փոքր չափսերի շեղբեր ստանալու համար նախատեսված միջուկ	նախնական հումքից առանձնացված բեկորի վրա պատրաստված միջուկ	ուղղակի հարվածով միջուկից առանձնացված շեղբ, որի աջ կողմը հարդարման միջոցով վերաձևավորվել է փոսիկով
Հնարավոր թվագրությունը[11]	բրոնզ-երկաթի դար	բրոնզ-երկաթի դար	բրոնզ-երկաթի դար	բրոնզ-երկաթի դար

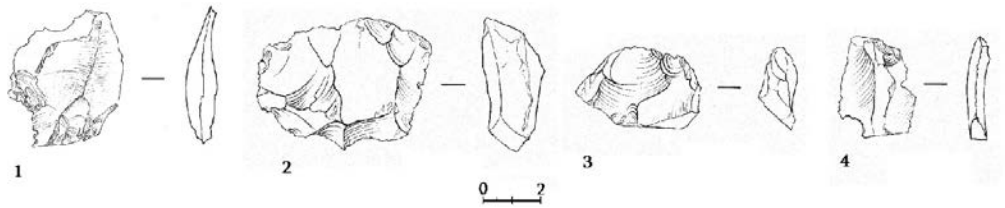

[11] Rosen 1997, 165, Պետրոսյան Ա. 2017, 217-237:

Եզրակացություններ

Բերված փաստերը և հարակից մի շարք կռվաններ հիմք են տալիս նշելու, որ Տավուշ ամրոցի տարածքն օգտագործվել է նաև ավելի վաղ շրջանում: Այս վարկածի օգտին է խոսում նաև ամրոցին հարող հնագիտական միջավայրը՝ բրոնզ-երկաթեդարյան ժամանակաշրջանի մի շարք ամրոցներով և դամբարաններով[12]:

Հին ամրոցները միջնադարում վերակառուցելու կամ դրանց տեղում նորը հիմնելու շինարարական ավանդույթը լայնորեն տարածված էր միջնադարյան Հայաստանի ամրոցաշինության մեջ[13]: Այս գործընթացը գերազանցապես պայմանավորված էր ամրոցների անառիկ և ռազմավարական տեղադիրքով, որոնք տվյալ շրջանի պաշտպանական շղթայի կարևոր բաղադրիչն էին: Օրինակ, Կամսարական իշխանական տունը, իսկ ավելի ուշ՝ նաև Բագրատունիները, Ախուրյանի հովտի մի շարք կիկլոպյան ամրոցների տեղում հիմնեցին կամ վերակառուցեցին Մոսկերտ, Արգինա, Մաղասբերդ և մի շարք այլ ամրություններ՝ վերականգնելով հին պաշտպանական գիծը[14]: Վստահորեն նույն երևույթն է դիտարկվում նաև Տավուշ ամրոցի պարագայում, որն ունի տեղանքի նկատմամբ իշխող դիրք՝ ամբողջությամբ հսկելով Տավուշ գետի վերնահովիտն ու ստորին ավազանը: Շոշափվող խնդրի վերաբերյալ օժանդակ տվյալներ են հաղորդում նաև Բերդի տարածաշրջանին հարևանցող Աղստևի ավազանի միջնադարյան ամրոցների ուսումնասիրությունները: Դրանց պեղումների արդյունքները վկայում են, որ այստեղ ևս միջնադարյան մի շարք ամրոցներ նախապես եղել են կիկլոպյան ամրություններ[15]:

Գրականություն

Ալեքսանյան Տ., Բաղալյան Հ. 2021, Տավուշ ամրոցի նախընթաց և ներկա հետազոտությունները, Հայագիտության հարցեր (ԵՊՀ), N 2, էջ 113-127:

Գնունի Ա. 2006, Կերենի «Քրմական» դամբարանի պեղումները, Բանբեր Երևանի համալսարանի, N 3, էջ 215-218:

Եսայան Ս., Ղաֆադարյան Կ. 1965, Շամշադինի մի քանի կիկլոպյան ամրոցների մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, N 11, էջ 80-88:

Խնկիկյան Օ. 1988, Զանգեզուրում հայտնաբերված հնագիտական իրեր, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, էջ 232-241:

Կարապետյան Ի. 2001, Հայաստանի նյութական մշակույթը VI-IV դդ., Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները 19, Երևան, «Գիտություն», 114 էջ:

[12] Եսայան, Ղաֆադարյան 1965, 80-88, Միքայելյան, Եսայան 1968, 289-292: Տե՛ս նաև Բերդ քաղաքի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակը:

[13] Հարությունյան 1992, 186-187:

[14] Քոչարյան, 2022, 86:

[15] Есаян 1992, 8-46.

Հարությունյան Ս., Քալանթարյան Ա., Պետրոսյան Հ., Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Հոբոսյան Ս., Ավետիսյան Պ. 2005, Գինին Հայոց ավանդական մշակույթում, Երևան, հ. Ա, 305 էջ:

Հարությունյան Վ. 1992, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, «Լույս», 632 էջ:

Հասրաթյան Մ. 1985, Հնագիտական հետազոտություններ Սիսիանում, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, ԳԱ հրատ., 277 էջ:

Հոբոսյան Ս., Գասպարյան Բ., Հարությունյան Հ., Սարատիկյան Ա., Ամիրխանյան Ա. 2021, Խաղողի և գինու Հայոց մշակույթը, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 438 էջ:

Հովհաննիսյան Ն., Եսայան Ա., Բոբոխյան Ա., Դալլաքյան Մ., Հոբոսյան Ս., Գասպարյան Բ. 2017, Հայկական խաղող և գինի, Երևան, 440 էջ:

Միքայելյան Գ., Եսայան Ս., 1968, Շամշադինի և Կրասնոսելսկի շրջանների կիկլոպյան ամրոցները, ՊԲՀ, N 3, էջ 289-296:

Պետրոսյան Ա., 2017, Քարի գործիքների ուսումնասիրության մեթոդոլոգիան, ՀԱԻ աշխատություններ, N 2, Երևան, «Գիտություն», էջ 217-237:

Սիմոնյան Հ., Սանամյան Հ., Գնունի Ա. 2007, Արցախի և ազատագրված տարածքների 1990-2005 թթ. հնագիտական հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Երևան, «Հուշարձան», 43 էջ:

Քոչարյան Գ. 2022, Շիրակի պաշտպանական համակարգի ձևավորման գործընթացը, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», N 2, էջ 81-90:

Аветисян П. 2003, Предварительные результаты раскопок памятника Агарак, Археология, этнология, фольклористика Кавказа, Эчмиадзин, «Азарашен», с. 52-57.

Асланов Г., Ваидов Р., Ионе Г. 1959, Древний Мингечаур, Эпоха энеолита и бронзы, Баку, изд. АН Аз. ССР, 191 с.

Казиев С. 1949, Археологические раскопки в Мингечауре, Материальная культура Азербайджана, т. 1, Баку, изд. АН Аз. ССР, 158 с.

Мартиросян А. 1964, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 305 с.

Погребова М. 1977, Иран и Закавказье в раннем железном веке, Москва, «Наука», 184 с.

Тер-Мартиросов Ф. 1997, Медвежонок и другие персонажи армянской мифологии, Армянский центр стратегических и национальных исследованний, март, с. 2-6.

Тирацян Г. 1988, Культура Древней Армении VI в. до н.э.-III в. н.э. (по археологическим данным), Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1 202 с.

De Morgan J. 1889, Mission scientifique au Caucase, Etudes arqeologiques et historiques 1, Paris, Ernest Lerouux, 308 p.

Rosen S. 1997, Lithics after Stone Age, A Hendbook of Stone Tools from the Levant, Altamira Press, 184 p.

Xnkikyan O. 2002, Syunik During the Bronze and Iron ages, Barrington, "Mayreni" publishing, 258 p.

ԾԻՍԱԿԱՆ ԱՆՈԹՆԵՐ ՏԱՎՈՒՇ ԱՄՐՈՑԻՑ

Տիգրան Ալեքսանյան, Հարություն Բադալյան, Արտակ Հախվերդյան

Ամփոփում

Տավուշ ամրոցը Բերդի տարածաշրջանի միջնադարյան կարևոր ամրություններից է, որի մասին բազմիցս հիշատակում են մատենագիր աղբյուրները: Հուշարձանի վերականգնման և ամրակայման նպատակով 2020-2023 թթ. իրականացվել են հնագիտական պեղումներ, որոնց ընթացքում, ի թիվս բազմաթիվ նորահայտումների, գտնվել են նաև Ք.ա. VII-VI դդ. թվագրվող կենդանակերպ, ծիսական անոթների մասեր: Վերջիններիս քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հեղման անոթներ են, որոնք հայտնի են ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան Վրաստանի, Ադրբեջանի և Պարսկաստանի համաժամանակյա հուշարձաններից:

Քննության առարկա անոթների հայտնաբերումը միջնադարյան ամրոցի (X-XIII դդ.) տարածքից հիմք է տալիս նշելու, որ հուշարձանի տարածքն օգտագործվել է նաև Ք.ա. VII-VI դարերում: Միջնադարում հին ամրոցները վերականգնելու կամ նույն վայրում նորը կառուցելու ավանդույթը բավական տարածված էր բերդաշինության մեջ: Եվ խնդրո առարկա գտածոները այդ երևույթը հավաստող նյութական փաստարկներ են:

Բանալի բառեր՝ Տավուշ ամրոց, միջնաբերդ, պեղումներ, միջնադար, գտածոներ, խեցեղեն, շերտագրություն:

РИТУАЛЬНЫЕ СОСУДЫ ИЗ КРЕПОСТИ ТАВУШ

Тигран Алексанян, Арутюн Бадалян, Артак Ахвердян

Резюме

Тавушская крепость является одной из важнейших средневековых укреплений Бердского района, которая неоднократно упоминается в летописных источниках. С целью реставрации и благоустройства памятника в 2020-2023 гг. были проведены археологические раскопки, в ходе которых были обнаружены фрагменты ритуальных сосудов 7-6 вв. до н.э. Исследование данных артефактов показывает, что это ритуальные сосуды, известные как из одновременых археологических памятников Армении, так и соседней Грузии, Азербайджана и Персии.

Находки исследуемых сосудов из средневековой крепости (10-13 вв.) дают основание полагать, что территория крепости Тавуш использовалась и раньше, в 7-6 вв. до н.э. В средневековье в строительстве крепостей была довольно распространена традиция восстановления старых укреплений либо сооружения на том же месте новых. Рассматриваемые находки являются материальным доказательством этого явления.

Ключевые слова – Крепость Тавуш, цитадель, раскопки, средневековье, артефакты, керамика, стратиграфия.

RITUAL VESSELS FROM TAVUSH FORTRESS

Tigran Aleksanyan, Harutyun Badalyan, Artak Hakhverdyan

Abstract

The Tavush fortress is one of the important medieval fortifications of the Berd region, which is often mentioned in written sources. In frameu of restoration works of the site, during 2020-2023 archaeological excavations were carried out, during which, among many new discoveries, fragments of ritual vessels from the 7th-6th centuries BC were found. The study of the artifacts shows that these are ritual vessels, known both from the archaeological sites of Armenia and neighboring countries (Georgia, Azerbaijan and Iran).

Such findings from the medieval fortress (10-13 centuries) allows to state that the territory of the Tavush fortress was used earlier, in the 7-6 centuries BC. During the Middle Ages was quite common to restore old fortifications, or build new ones in the same place. The findings in question are material evidence of this phenomenon.

Key words – Tavush fortress, citadel, excavations, Middle Ages, artifacts, stratigraphy.